

ФАКТОРИ, ЯКІ ВПЛИВАЛИ НА ПІДГОТОВКУ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ВІРМЕНО- АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОГО КОНФЛІКТУ У НАГІРНОМУ КАРАБАСІ

Алі МАМЕДОВ,

полковник, начальник курсу інституту інформаційних технологій Національного університету оборони України, м. Київ

Всі конфлікти мають передісторію. Але не кожен має такий чіткий початок, як конфлікт довкола Нагірного Карабаху. Основні позиції сторін – рішучість карабаських вірмен відокремитися від Азербайджану за підтримки Вірменії і намагання Азербайджану перешкодити такому від'єднанню – оформилися в лютому 1988 року, і саме тоді все раптово завирувало, закипіло і перейшло до демонстрацій, страйки, політичні розбірки, потоки біженців і погроми. Те, що повномасштабні бойові дії між Вірменією і Азербайджаном почалися лише наприкінці 1991 року, швидше було питанням наявності або відсутності озброєнь, а не сама наявність або відсутність певних намірів.

Драматичність і раптовість розвитку подій у лютому 1988 року застала зненацька всю Європу, де вже майже забули про те, якою потужною політичною силою є націоналізм. У цьому сенсі карабаський конфлікт як першу серйозну суперечку на ґрунті націоналізму в епоху пізнього комунізму можна назвати і найнесподіванишим, і очікуваним. Більш, ніж будь-який інший конфлікт в Югославії або Радянському Союзі, він був неминучий, тому що сягав корінням у внутрішню структуру взаємин двох сторін наприкінці останніх років існування комуністичної системи [1].

Чотири складових, які відрізняються одна від одної, є національними версіями

історії, а саме: опспорювання територіально-кордону, нестійка система безпеки і відсутність діалогу між сторонами – утворили тріщини у фундаменті цих стосунків, які перетворилися на прірву між Вірменією і Азербайджаном з початком перших хвилювань. Але саме через новизну і глибину проблеми не було знайдено такого механізму, який дозволив би її усунути.

Несумісні національні версії Карабаху пронизують два суспільства від верху до низу. Ще до початку бойових дій інтелігенція кожної зі сторін сформулювала детальні аргументи, які лягли в основу національної системи координат, яка визначала все, що пізніше відбувалося на передовій. Позиції обох сторін намітилися ще у 1960-ті роки під час розпочатої Микитою Хрущовим відлиги, що створила умови для санкціонованих, або ортодоксальних проявів націоналізму. Проте контролювати їх виявилося досить складно, особливо, коли на пізнішому етапі такі письменники, як Зія Буніатов і Зорій Балаян активно включилися в роботу із створення діаметрально протилежних версій історії.

Вірмено-азербайджанський конфлікт досить широко висвітлений у науковій літературі, зокрема, у працях Казімірова В. А., Ямскова А. Н., Здравомислова А. Г, Золаяна С. М., Корнелл С. П. Однак питання факторів, які впливали на підготовку до бойових дій, у достатній мірі не висвітлені у науковій літературі. Отже, метою статті стало показати формування ієрархії суб'єктів карабасько-конфлікту, яке відбувалося знизу, стихійно, спонтанно, неорганізовано, під впливом певних історичних та етнічних чинників вірменського та азербайджанського населення, яке перетворилося на стихійну соціальну силу і керувалося інстинктом збереження себе як нації у спосіб конфронтації, несприйняття, а часом і збройного знищення іншої нації.

Коли конфлікт вибухнув у 1988 році, з обох боків включилися агітатори і памфле-

тисти, які намагалися пролили світло на назву Карабах, на превеликий жаль, мало що змінилося з того часу. Ідеологічні баталії продовжуються і сьогодні у вузькому колі в Інтернеті, тоді, як опитування громадської думки в обох країнах показують, що переважне число респондентів не уявляють собі передачі Карабаху іншій стороні у рамках якої-небудь мирної угоди. Для обох сторін стало звичкою вірити в те, що без Нагірного Карабаху їхня національна ідентичність виявиться неповноцінною, а національна державність просто загине. Ця упевненість, у свою чергу, підсилює загальне відчуття загрози, реальної або уявної, що випливає від іншої сторони і її посібників [2].

Було б неправильно називати ці страхи чистою вигадкою – адже період сучасної історії Вірменії і Азербайджану містить немало реальних прикладів катастроф і позбавлень та багатьох підстав для серйозних побоювань. І у тій, і в іншій республіці значно більше співвітчизників проживає далеко від батьківщини, ніж у самій країні, у результаті воєн, гонінь і угод між великими державами.

Вірмено-азербайджанське військове протистояння 1917–1920 років було безладною спробою провести кордони і створити ефективну державу – сцену з кривавого спектаклю, який у той час розігрувався на території Східної Європи і Балкан. Це була війна, що ведеться чужими руками, продовження попереднього тривалого територіального конфлікту між Росією і Туреччиною, кожна з яких використовувала відповідно вірмен і азербайджанців як своїх союзників на місцях.

Біда Карабаху полягала в тому, що він завжди опинявся посередині. Географічно він був розташований на азербайджанській стороні гірського вододілу, який проходив між двома країнами. Демографічно він був змішаним населенням, причому обидва народи жили там пліч-о-пліч століттями. Вірмени переважали у гірській місцевості, а азербайджанці в основному проживали в

його рівнинній частині і в місті Шуша (відомому серед вірмен як Шуши). У культурному відношенні Карабах мав велике значення для обох сторін. Для вірмен важливість Карабаху полягала у десятках вірменських церков, розкиданих на його території, у його традиціях місцевої автономії середньовічних князів – меліків і в бойовій репутації карабаських вірмен. Для азербайджанців Карабах, перш за все, асоціювався з ханством, центром якого стало велике місто XVIII ст. Шуша, і з розквітом азербайджанської музичної і поетичної культури, пов'язаної з іменами Вагіфа, Натеван і Узеїра Хаджібекова. Іншими словами, Карабах, подібно Альзасу, Фландрії або Кашміру, був багатою у культурному відношенні прикордонною зоною, приреченим, як і вони, перетворитися на поле битви [3].

У 1920–1921 році єдиним вирішенням цього конфлікту могла стати військова перемога однієї із сторін – що, по суті, і сталося в Анатолії, Зангезурі і Нахичевані, – або ж нав'язана зверху одній з імперських країн нова структура державного пристрою. Після невдалої спроби Великобританії нав'язати свій варіант врегулювання, роль імперських арбітрів узяти на себе більшовики, коли Карабах зайняла 11-а Червона армія у травні 1920 року. 5 липня 1920 року Кавказький комітет більшовиків, Кавбюро, під головуванням Йосипа Сталіна прийняв рішення про те, що гірська частина Карабаху стане частиною Азербайджану. У липні 1923 року була створена Нагірно-Карабаська автономна область (НКАО) у складі Азербайджану.

Такий пристрій перетворив НКАО на один з двох прикладів у Радянському Союзі автономної області усередині однієї союзної республіки у тісних зв'язках з іншою союзною республікою (другим прикладом є Крим з його російськомовною більшістю, який, незважаючи на всю нестабільність ситуації, виявився менш серйозною проблемою). Протириччя, ув'язнені в такому пристрої, ніколи відкрито не обговорювалися, проте існували два окремих один від одного

і абсолютно різних національних трактувань історії: багато вірмен так і не визнали рішення 1921 року і повторно виступали проти нього у 1945, 1965 і 1977 рр. 20 лютого 1988 року сесія обласної ради НКАО проголосувала за рішення послати клопотання Радянському уряду про дозвіл вийти із складу Азербайджанської РСР і приєднатися до Вірменської РСР. Голосування стало повною несподіванкою для азербайджанців, чого, напевно, і слід було чекати: те, що Нагірний Карабах був частиною їх республіки, було для них само собою зрозумілим фактом, що підтверджувався щоденними випусками новин і широкомасштабною науковою літературою, в якій підкреслювалася азербайджанська спадщина Карабаху.

Тут необхідно зазначити один ключовий момент, який полягає у тому, що всі ці приховані структурні непорозуміння у політичній архітектурі регіону мало позначалися на повсякденному житті населення, яке проживало там. За словами більшості вірмен і азербайджанців, традиційно між ними існували тісніші торгівельні зв'язки, ніж зв'язки з грузинами; була велика кількість змішаних шлюбів. Карабахці радянського періоду – вірмени й азербайджанці – як правило, однаково добре говорили двома мовами, ладнали зі своїми сусідами і в цілому приділяли мало уваги націоналістичній риторичі, у якій вправлялася інтелігенція Єревана і Баку.

Саме тому абсолютно неправильно розглядати карабаський конфлікт як прояв давньої ворожнечі або як конфлікт релігій. Культурні, ділові та родинні стосунки, як і раніше, пов'язують вірмен і азербайджанців у Москві, Грузії або Ірані – іншими словами, скрізь, окрім зони карабаського конфлікту.

Так що ж тоді підштовхнуло звичайних сусідів на конфлікт один з одним? У стрімкому погіршенні ситуації безпеки і втраті довіри винна негнучка радянська система, яка не змогла впоратися з політичними протириччями, закладеними у самому Нагірному Карабасі. Централізована держава

радянського типу могла підтримувати безпеку за допомогою страху, але не мала майже жодних механізмів для вирішення розбіжностей між двома общинами шляхом консенсусу. У Радянському Союзі існував територіально-адміністративний поділ за національною ознакою, але була відсутня свобода утворення горизонтальних цивільних зв'язків у суспільстві, тобто участь у суспільному і політичному житті організацій, які не характеризувалися ні національною приналежністю, ні приналежністю до Комуністичної партії. До 1988 року ідеологія соціалізму перестала бути керівним і направляючим принципом життя суспільства, тому в критичний момент вірмени і азербайджанці досить логічно проявили вірність своїй нації і своїй батьківщині, а не абстрактним ідеям братерства народів і солідарності робочого класу. Для сторін не було великого сенсу в двосторонньому діалозі щодо досягнення прийняттого компромісу. Карабаські вірмени і не думали досягти своєї мети в Баку, і ніхто з бакинського керівництва не планував їх туди запрошувати: один з прибічників компромісу, карабахський вірменин Валерій Грігорян, член делегації Степанакерта в Баку у 1991 році, був убитий після повернення. Замість цього обидві сторони продовжували посилати своїх делегатів до Москви і телефонувати вищим партійним керівникам у Кремлі, як підказувала їм інтуїція. І ті, й інші були упевнені в тому, що у цьому протистоянні Москва виступить як вищий арбітр і визнає перемогу однієї із сторін [4].

Таким чином, прості люди стали поступово втрачати ті дружні і сусідські зв'язки, які колись існували між ними. З початком політичного протистояння жителі Шуши і Степанакерта повинні були визначитися або як вірмени, або як азербайджанці. У випадку зі змішаними шлюбами дружини і члени сім'ї були вимушені вдаватися до такої самоідентифікації. Третього було не дано – хіба що «проголосувати» ногами і назавжди покинути рідні місця. Похвально,

що саме вірмено-азербайджанське співтовариство з найсильнішими цивільними традиціями, співтовариство Баку, витримало політичний натиск і капітулювало лише в січні 1990 року.

Є думка, що різке погіршення взаємин мало економічне підґрунтя боротьби за обмежені ресурси, але ця версія не витримує критики. Непорозуміння усередині Нагірного Карабаху почалися за декілька десятиліть до радянського економічного застою 80-х років, але й сама область не була істотно біднішою за інші регіони СРСР, із середніми економічними показниками по Азербайджану і дещо біднішою за сусідів Вірменію. Обіцянок Горбачова почати маленький ренесанс Карабаху і великого потоку інвестицій з Москви, які пробив Аркадій Вольський у 1988–89 роках, виявилось не досить, аби переконати карабаських вірмен у тому, що в їх інтересах залишатися у складі Азербайджанської РСР.

Стрімкий розвиток подій на початку 1988 року говорить про надзвичайну нестійкість тодішньої ситуації. Спочатку з південної Вірменії прибула велика група азербайджанських біженців, що нарікали на жорстокі гоніння (невелика група їх співвітчизників вже покинула Вірменію декілька місяців раніше). Потім пройшло безпрецедентне голосування в обласній раді НКАО. За ним відбулись мітинги в Степанакерті і Баку та найбільша демонстрація за всю історію післявоєнного радянського суспільства – демонстрація в Єревані. Одночасно почався перший протягом післявоєнної історії СРСР масовий страйк робітників у Нагірному Карабасі [3–4].

Останнім поштовхом до переростання політики конфронтації у відкритий конфлікт стали Сумгаїтські погроми 28–29 лютого 1988 року. Вони були результатом вибухонебезпечної суміші компонентів: економічно відсталого і надзвичайно загазованого міста з етнічно змішаним населенням, несподіваного напливу азербайджанських біженців з Вірменії, повної розгубленості

міських властей або їх відсутності на місці подій, мовчання московського керівництва, повідомлень про вбивство двох азербайджанців у Карабасі і цілої низки гнівних демонстрацій. Все це вилилося в запеклі погроми у вірменському кварталі міста, що закінчилися військовим втручанням радянських військ, які запізнилися. Згідно з офіційними даними, у результаті погрому загинуло 26 вірмен і 6 азербайджанців. Сумгаїт, по суті, перетворив суперечку довкола Карабаху в карабаський конфлікт, а його подальшій ескалації у повномасштабну війну заважала лише відсутність сторін доступу до необхідних озброєнь.

Незважаючи на те, що довкола сумгаїтських подій склалася ціла міфологія і багаточисленні теорії змови, всі факти вказують на те, що це був масовий і стихійний спалах насильства, з яким не змогло упоратися радянське керівництво, але який не був спровокований або тим більше задуманий ним. Безславна роль Москви на початку цих подій зовсім не означає, як до сих пір прийнято вважати на Кавказі, що конфлікт розгорівся у 1988 році в результаті маніпуляцій центральних властей, тоді як прості вірмени і азербайджанці опинилися лише в ролі сторонніх спостерігачів. Всі матеріали Політбюро вказують на те, що центральний апарат Радянського Союзу був неспроможний впоратися з таким небажаним і несподіваним поворотом справ. Республіканські компартії Вірменії і Азербайджану відразу ж змішали всі карти Горбачова, відмовившись виконувати його розпорядження. Зірвавшись у черговий раз за цей період на засіданні Політбюро, присвяченому Сумгаїтським подіям 29 лютого 1988, М. С. Горбачов різко розкритикував партійних лідерів Баку і Єревана в тому, що вони приховують потрібну інформацію [5].

Повертаючись до подій 1988 року, можна стверджувати, що у Горбачова був вибір лише двох тактик для того, щоб якось загасити конфлікт, який розгорявся. Він не вдався до масових репресій. Масові арешти всіх політичних активістів у Вірменії і

Азербайджані могли б на в деякий час злякати населення обох республік, але політична ціна такого кроку для Горбачова була б дуже високою, і він лише відтягнув час, але не запобіг безладу. Друга дорога швидше відноситься до області фантастики, навіть коли йдеться про найліберальнішого з радянських лідерів: почати демократичні суспільні дебати зі спробою домогтися консенсусу – через поїздки в регіон, переговори, створення незалежної комісії з розслідування проблем, пов'язаних з конфліктом, і пошуки компромісного рішення. На Кавказі 1988 року такого роду ініціативи були просто немислимі. Треба відзначити, що вірмени і азербайджанці, як і раніше, критикують Горбачова за його роль у карабаському конфлікті, йому докоряють не за те, що він не зміг виявитися неупередженим посередником, а за те, що він не зміг скористатися кремлівською владою, аби присудити Нагірний Карабах його справжнім власникам.

Факти свідчать про те, що у 1988 році Москва вже втратила повний контроль над Вірменією і Азербайджаном. У травні 1988 року Горбачов змінив керівництво обох компартій в Баку і Єревані, але зразу з'ясувалося, що їх наступники займуть ще більш непримиренну позицію з питання Нагірного Карабаху. Обидві республіки активно включилися в процес національного будівництва: прийняття нової національної атрибутики, створення нових інститутів і масові депортації своїх меншин – вірмен або азербайджанців. Наступною віхою став січень 1990 року, коли радянські лідери втратили Азербайджан, спочатку поступившись вулицями Баку націоналістичній опозиції, а потім ще більше посиливши ситуацію введенням у місто військ для придушення Азербайджанського Народного Фронту, що закінчився десятками убитих серед цивільного населення. Першими жертвами цієї кризи стали вірмени, що залишалися в Баку, – близько 100 з них загинуло у погромах перш, ніж останні були евакуйовані з міста, яке остаточно втратило свою репутацію

колоски багатонаціональної дружби і терпимості.

Розпад Радянського Союзу в 1991 році перетворив карабаське протистояння з громадянської війни на міждержавний конфлікт. Як тільки 15 колишніх радянських республік стали незалежними державами у межах своїх радянських кордонів, Нагірний Карабах був офіційно визнаний міжнародним співтовариством як частина Азербайджану, – ключовий момент, який, як і раніше, залишається каменем спотикання в конфлікті. У той же час, передача радянського військового арсеналу сторонам конфлікту помножила їх руйнівний потенціал.

Географічні і демографічні аспекти ситуації на місцях чисто фізично протиставили азербайджанську сторону, що оточувала Нагірний Карабах азербайджанськими селами і містами, вірменській стороні, яка була відокремлена від довколишньої Вірменії, але мала набагато вищу міру контролю над самим Карабахом. Таким чином, військовий результат конфлікту залежав від здатності азербайджанської сторони блокувати Нагірний Карабах і змусити його прийняти її умови, здатності вірмен прорвати військове оточення і з'єднатися з довколишньою Вірменією [6–7].

Для вірмен найпохмурніші епізоди війни пов'язані з безперервними бомбардуваннями Степанакерта у 1991–1992 рр. і стрімким наступом азербайджанських військ усюю територію Карабаху в 1992 році. Азербайджанці з жахом згадують найстрашнішу розправу, яка відбулася під час війни, коли близько 485 осіб, більшість із них – цивільне населення, було вбито вірменами в лютому 1992 року під час штурму Ходжали. Крім того, вони пережили щонайгострішу гуманітарну кризу після окупації вірменськими військами семи сусідніх з Карабахом районів у 1992–94 роках, за якою слідувало масове виселення півмільйона жителів цих районів. Наслідки такого розширення військових дій на величезну територію за межами Нагірного Карабаху (якщо включити сюди і сам Карабах, то вірмени на сьогодні

контролюють 13,6% всієї міжнародно визнаної території Азербайджану) залишаються раною, що не гоїться, у недозволеному конфлікті.

Такі були жорстокі реалії війни. Ці прояви, можливо, з'ясовні військовою логікою при ситуації, коли або вбиваєш ти, або вбивають тебе (хоча стратегічна логіка напевно чи може пояснити ходжалінські події, де головну роль швидше за все зіграла збочена мотивація спраги помсти). Для того, щоб отримати перемогу, азербайджанцям потрібно було затягнути економічну і військову петлю довкола Карабаху – завдання, з яким вони не впоралися, незважаючи на величезну кількість пролитої крові. У свою чергу, вірменам треба було перетворити Карабах з уразливого анклав у фортецю, що обороняється, – завдання, яке їм удалося виконати після важких боїв [9].

З 1988 року постійною проблемою у карабаському конфлікті є відсутність дієвих і авторитетних зовнішніх арбітрів. Можна сказати, що початком конфлікту було зіткнення політичних претензій на традиційно спірну територію на момент розвалу імперії. Він швидко перетворився на проблему елементарної безпеки, коли центр імперії був нездатний захистити уразливі общини, і обидві сторони повинні були поклатися на власні сили.

Зрозуміло, динаміка конфлікту дуже скоро стала міняти його характер. Після лютого 1988 року до гри увійшли економічні чинники, які впливають на нього і до цього дня. Спекулянти зброєю, корисливі мародери, посередники і мафія – у всіх з'явився інтерес щодо наростання і ескалації конфлікту та його неврегульованості. Крім того, жахи війни, народжена нею брудна пропаганда і бажання помсти, викликане до життя конфліктом, який забрав 20 000 життів, поступово звели нанівець загальні культурні традиції, що колись існували між вірменами і азербайджанцями, і породили антагонізм, який сьогодні проектується на події далекого минулого.

Які ж уроки можна вивести з цього короткого аналізу конфлікту для можливих спроб його врегулювання? По-перше, висновки про те, що в його основі лежать зовсім не соціально-економічні умови і що вірмено-азербайджанські соціальні і економічні зв'язки, незважаючи на нанесену їм за всі ці роки шкоду, повністю відновлені. По-друге, про те, що колишній політичний устрій Карабаху мав рокові структурні вади, які створили атмосферу взаємних побоювань і страху, і що лише теперішні держави – Росія і країни Заходу – володіють потенціалом створити нову всеосяжну систему безпеки, яка дозволить всім сторонам відчувати захищеність від потенційної агресії. Нарешті, розуміння того, що суть конфлікту полягає у вузьких політичних парадигмах, у рамках яких звикли діяти Вірменія і Азербайджан при створенні власного образу і образу іншої сторони [9].

Для того, щоб вирватися з глибин конфлікту, необхідні титанічні зусилля з обох боків для початку відвертого діалогу про їхнє спільне майбутнє. З 1988 року Нагірний Карабах символізує прірву, але і вірмени, і азербайджанці повинні постаратися відтворити його для себе заново – не просто

як територію, але як міст, який служить обом народам міцною опорою і поєднує їх.

Висновки: *Перше:* цей конфлікт розвивався як в інтенсивному, так і в екстенсивному напрямках. В інтенсивному напрямі відкритий конфлікт почався зі стихійних погромів обуреного населення, а закінчився широкомасштабною війною. В екстенсивному – конфлікт, зародившись у межах автономії, вийшов за її межі, поширився на всю територію країни і на територію іншої країни. Він якісно трансформувалася з внутрішньо республіканського міжетнічного, суто карабаського конфлікту в конфлікт міждержавний – вірмено-азербайджанський.

Друге: карабаський конфлікт відзначається величезним розмаїттям форм його перебігу, серед яких можна було побачити терористичні акти, каральні операції, дії окремих озброєних парамілітарних груп, партизанську війну, блокаду, агресію, воєнну окупацію, воєнний заколот і широкомасштабну війну.

Третє: значною мірою розвиток вірмено-азербайджанського конфлікту був обумовлений конфігурацією геополітичних інтересів країн – провідних центрів сили у Кавказькому регіоні, передусім, Росії.

ДЖЕРЕЛА

1. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 18–19.
2. Золян С. М. Нагорный Карабах: проблема и конфликт / С. Золян – М. : «Лингва», 2001. – С. 198–279.
3. Здравомыслов А. П. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М. : Аспект Пресс, – 1996. – С. 16.
4. Ямсков А. Н. Межнациональные конфликты в Закавказье: предпосылки возникновения и тенденции развития // Полит. исслед. – 1991. – № 2. – С. 83.
5. Казимиров В. А. «Вывести Карабахское урегулирование из тупика». Карабахское урегулирование. Принципы, подходы, аспекты / В. Казимиров. – Ереван : Friedrich Edert Stiftung, 2002. – 35 с.
6. Корнелл С. П. Конфликт в Нагорном Карабахе : динамика и перспективы решения / С. Корнелл. – <http://www.sakharov-center.ru/azrus/>.
7. Манасян А. З. Карабахский конфликт: Ракурсы правового подхода / Манасян А. З. – Ереван, Амарас, 1998. – С. 54.
8. Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.: Сборник документов и материалов / Отв. ред. В. А. Микаелян, АН Армении, Ин-т Истории. – Ереван : Изд-во АН Армении, 1992. – 756 с.
9. Стушин В. Карабахский узел и пути его разрешения / В. Стушин // Ноев Ковчег – 2002. – № 9.